

УДК [821.161.3 + 821.161.1 + 821.162.3 + 821.163.6] 09

М.І. ЧМАРАВА, Я.І. КЛІМУЦЬ

АДЛЮСТРАВАННЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў ТВОРЧАСЦІ СЛАВЯНСКІХ АЎТАРАЎ

У артыкуле даследуюцца працэс успрыняцця славянскай літаратурай першай сусветнай вайны. Разглядаюцца асобныя творы рускай літаратуры (М. Шолахава, А. Салжаніцына), беларускай літаратуры (М. Гарэцкага), чэшскай літаратуры (Я. Гашака, У. Ванчуры, В. Незвала), славенскай (П. Воранца). Падкрэсліваецца, што ў савецкай літаратуры 20-х гг. вайна паказвалася толькі як фон, перадагісторыя сацыялістычнай рэвалюцыі, за выключэннем прозы М. Гарэцкага, а ў заходнеславянскай літаратуры вайна ўспрымалася як трагедыя асобнага чалавека. Акцэнтуюцца ўвага і на тым аспекце, што вынік вайны стаў вызначальным у спраўджанні надзей народаў на дзяржаўную і нацыянальную незалежнасць. Закранаюцца і некаторыя пытанні новага асэнсавання тых падзей літаратурай канца XX ст.

Літаратуразнаўства ў славянскіх краінах дастаткова даследавала ўспрыняцце і дакументальна-мастацкае адлюстраванне першай сусветнай вайны і яе наступстваў. Гэта, сапраўды, не новая для навукі тэма. Яна распрацоўвалася (або закраналася), як правіла, у сувязі з творчасцю пісьменнікаў, якія былі непасрэднымі ўдзельнікамі або сведкамі вайны. Гэту тэму нельга было абысці і пры разглядзе міжваеннага перыяду ў гісторыі нацыянальных літаратур, бо завяршэнне першай сусветнай вайны стала яго пачаткам, шмат чаго ў ім вызначыўшы, у прыватнасці, радыкалізацыю грамадскай свядомасці, фарміраванне рэвалюцыйна-пралетарскай літаратуры, цікавасць да філасофіі экзістэнцыялізму, паэтыкі экспрэсіянізму і г.д. Спецыялісты па рамана-германскіх і амерыканскай літаратурах звярталіся да тэмы першай сусветнай у сувязі з генезісам і спецыфікай “страчнага пакалення”.

Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца аналіз узроўню даследаванасці ў літаратуразнаўстве тэмы першай сусветнай вайны, а таксама выяўленне ідэйна-тэматычных падабенстваў у яе мастацкай інтэрпрэтацыі розных славянскіх аўтараў.

Праблемы, звязаныя з творчай рэфлексіяй вайны, якая ўмяшалася ў ход сусветнай гісторыі, асвятляліся ў цэлым горш і больш тэндэнцыйна, чым шматлікія іншыя. Ім была ўдзелена значна меншая ўвага ў параўнанні з катаклізмамі, якія гэтая вайна прынесла. Асабліва павярхоўна вывучалася як у савецкім літаратуразнаўстве, так і за мяжой само ліхалецце 1914 – 1918 гг., стан нацыянальнай літаратуры ў гэты час. У “Гісторыях...” нацыянальных літаратур гэты перыяд або ігнараваўся, або яму адводзілася адна-дзве старонкі. У рускай савецкай літаратуры і літаратуразнаўстве тэма першай сусветнай вайны, якая была аднесена на другі план пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, атрымала, бадай, самае слабое і тэндэнцыйнае асвятленне ў параўнанні з мастацкай літаратурай і літаратуразнаўствам іншых краін. У савецкім літаратуразнаўстве гады першай сусветнай вайны разглядаліся ў асноўным скрозь прызму ленінскага бачання гэтых падзей. Творы шэрагу рускіх паэтаў – М. Гумілёва, які служыў у час вайны ва ўланскім палку (зб. вершаў “Калчан”, 1916; “Касцёр”, 1918), В. Брусава, які працаваў ваенным карэспандэнтам, В. Хлебнікава, В. Маякоўскага, якія не былі на фронце, але аддалі належнае ваеннай тэме, – аналізаваліся “з аглядак” і з сацыяльнага

пункту погляду. У Маякоўскага дакаралі за “пацыфізм”, хаця і хвалілі за выяўлены “сацыяльны грунт крываваых і нічым не апраўданых бітваў у паэме “Вайна і мір” [1, с. 743]. Пазітыўныя адносіны да антываенных вершаў В. Хлебнікава (цыкл “Вайна ў мышалоўцы”) за адлюстраваную ў іх нянавісьць да яе віноўнікаў і тых, хто нажываецца на вайне, спалучалася з ігнараваннем сербскіх (косаўскіх) і наогул славянскіх матываў, якія атрымалі ў В. Хлебнікава гераічную інтэрпрэтацыю. І гэта невыпадкова, паколькі ўзмацненыя вайной патрыятычныя і славянафільскія пачуцці расцэньваліся як “шавіністычны ўгар” альбо як непажаданая “ідэалізацыя рэчаіснасці”.

У творах савецкіх пісьменнікаў – трылогіі “Хаджэнне па пакутах” А.М. Талстога і нават геніяльнай эпапеі “Ціхі Дон” М. Шолахава – вайна выступала выключна як перадгісторыя рэвалюцыйных падзей у Расіі. Паказальна, што і А.І. Салжаніцын, якога як аўтара “Чырвонага кола” называюць галоўным летапісцам першай сусветнай вайны, калі задумваў у 1937 г. свой твор, збіраўся пісаць раман пра Кастрычніцкую рэвалюцыю, але, вярнуўшыся да сваёй задумы ў 1960-я гг., разгарнуў тэму вайны, у якой удзельнічаў і яго бацька. Але ўжо ў рамане “Август чатырнадцатаго” (“Жнівень чатырнаццатага”) А. Салжаніцын акцэнтуюе ўвагу на трагічным пачатку вайны, бязладдзі вышэйшага камандавання, перажываннях патрыётаў, неадназначнасці ўспрымання падзей рознымі слямі грамадства, авантурнасці левых (бальшавікоў), іхніх спадзяваннях на выкарыстанне няўдач у вайне з боку Расіі для захопу ўлады. На наш погляд, твор гэты найбольш аналітычны з усяго напісанага пра тую вайну ў апошні час.

У беларускай літаратуры непасрэдным удзельнікам першай сусветнай вайны быў М. Гарэцкі. Яго дакументальна-мастацкія запіскі “На імперыялістычнай вайне”, якія ствараліся падчас трагічных падзей, пабачылі свет у 1926 г. Тагачаснай беларускай крытыкай твор быў ацэнены высока, менавіта як чалавечы дакумент, за адлюстраванне вайны з усімі яе праявамі і жахамі, пераканальнасць у адлюстраванні падзей. Разглядаўся гэты твор поруч з такімі выдатнымі антываеннымі творамі сусветнай літаратуры, як “Агонь” А. Барбюса, “Чалавек добры” Л. Франка і інш.¹ Аднак у пазнейшы савецкі час гэтаму твору пісьменніка не надавалася належная ўвага або змяншалася яго значэнне не толькі з-за абставінаў лёсу М. Гарэцкага, але і згодна з той тэндэнцыяй, якая панавала ў савецкім літаратуразнаўстве (перавага аддавалася творам на пралетарскую тэматыку). Наступствам першай сусветнай вайны ў беларускай гістарыяграфіі і літаратуразнаўстве не надавалася таксама належная ўвага, напрыклад, у параўнанні з асэнсаваннем трагедыі Беларусі ў час Вялікай Айчыннай вайны.

Пошук як у рускай, так і замежнай бібліяграфіі навуковых прац, літаратурных зборнікаў і анталогій, прысвечаных 1914 – 1918 гг. і іх адлюстраванню ў мастацкай літаратуры (асабліва на фоне аналагічных выданняў пра творчую рэфлексію рэвалюцыйных падзей у Расіі 1917 г. і другой сусветнай вайны), прымушае канстатаваць, што бібліяграфічны спіс даволі скупы. Ствараецца ўражанне, што ў пэўны час цікавасць да гэтай тэмы была практычна страчана, а гэты перыяд у сусветнай гісторыі і літаратуры пераўтварыўся ў “белую пляму”².

¹ Гл.: артыкулы К. Габурды ў часопісе “Полюмя”. – 1926. – № 6, а таксама крытычныя артыкулы ў часопісе “Маладняк”. – 1926. – № 9.

² Важнай падзеяй на шляху вывучэння мастацкай рэцэпцы першай сусветнай вайны, актуалізацыі дадзенай праблемы ў літаратуразнаўстве стала выданне зборніка артыкулаў па выніках Міжнароднай канферэнцыі ў Інст. славяназнаўства і балканістыкі РАН: Первая мировая война в литературе и культуре западных и южных славян / Сб. ст. / Редкол.: Л.Н. Будагова (отв. ред.), Р.Ф. Дороница, И.И. Калиганов, В. Мочалов, С. Никольский. – Москва: Логос, 2004. – 470 с.

Між тым вывучэнне праблематыкі, звязанай з “вялікай” вайной, цяпер, у час ідэалагічнага расказання гуманітарных навук і пераацэнкі каштоўнасцей, набывае актуальнасць, а грамадская сітуацыя спрыяе больш глыбокаму разуменню аднаго са складанейшых этапаў гісторыі XX ст. і народжанай ім літаратуры, павялічваючы шанс на спасціжэнне ісціны. Адмова ад прадурзятых падыходаў да рэчаіснасці дазваляе шмат што перагледзець, напрыклад, адносіны да многіх удзельнікаў і герояў той вайны, якія ператварыліся ў савецкай і прасавецкай гістарыяграфіі і літаратуры ў “антыгерояў”, ворагаў “прагрэсіўнага чалавецтва”. Нядышоў час, калі ім вяртаецца хоць і супярэчлівы, але ж усё ж такі чалавечы воблік. Сярод іх – Ю. Пілсудскі, камандзір польскага легіёна, які быў сфарміраваны ў Галіцыі і які ваяваў на баку Аўстра-Венгрыі з мэтай вызваліць Каралеўства Польскае ад рускага ўладарання; генерал М.Р. Штэфанік, папечнік Т.Г. Масарыка, які стварыў разам з ім чэхаславацкія легіёны, каб разам з Расіяй вызваляць радзіму ад Габсбургаў. Да іх адносіцца і камандзір роты Чэшскай сяброўны, будучы аўтар пяцітомнай “Легіянерскай эпопеі” (1921 – 1927) Р. Медэк, які марыў пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі вызваліць Расію ад бальшавікоў. Гэтымі “антыгероямі” надоўга сталі і царскія генералы – Карнілаў, Урангель, Юдзеніч, Калчак, пра якіх недвухсэнсоўна распавядае чэшскі паэт С.К. Нейман (верш “Прывітанне”, 1923 са зборніка “Чырвоныя песні”): *Mordyři Kolčak, Denikin, Judenič, Wrangel, // Tvá zrádná a zbabela emigrace, // Žurnalističti lháři všech zemí v žoldu buržoazie // A všichni červi tyjící z mrchy stareho světa, // Holota, která řvě – Vlast! A myslí na trůny, kšefty a chlast* (Забойцы – Калчак, Дзянікін, Урангель, – // баязлівыя банды іуд-эмігрантаў, // ілжывыя журналісты ўсіх краін буржуазных, // атрэб’е чалавецтва, чэреі, якія набіраюць тлушч ад мерцвякоў старога свету, // зброд, які крычыць “Бацькаўшына!”, – // а марыць аб троне, грашах і гарэлцы... (падрадковы пераклад тут і далей з чэшскай. – М.Ч.) [1, с. 58].

Цяпер у Расіі царскім генералам аддаюць належнае, поўнасю рэабілітуюць іх у вачах грамадскасці. Аднак разам з рэабілітацыяй адбываецца ідэалізацыя некаторых гістарычных персанажаў. Асабліва рамантызуецца вобраз адмірала Калчака, яго любоўныя гісторыі і смерць. У рэканструванні гістарычнай ісціны вялікае значэнне маюць дакументы таго часу, у прыватнасці літаратура чэшскіх легіёнаў (*legionářská literatura*), якія прайшлі праз Сібір, дзе дзейнічаў Калчак. Ва ўжо ўзгаданай намі “Легіянерскай эпопеі” Р. Медэка ёсць сведчанні аб жорсткасці Калчака, але ж, як падкрэслівае сам аўтар, жорсткасць царскага генерала немагчыма параўнаць з бесчалавечнасцю бальшавіцкіх “троек”. Сучасная руская даследчыца Л. Будагова адзначае, што “ў эпопеі Медэка дакументальна-публіцыстычны пачатак валадарыць над мастацкім, прыглушаны дэкларацыяй поглядаў легіянераў, характарыстыкай гістарычных асобаў” [3, с. 451].

Сучасныя чэшскія літаратуразнаўцы таксама не адзначаюць вялікую мастацкую значнасць эпопеі Р. Медэка, але разам з тым падкрэсліваюць наяўнасць шматлікага каштоўнага дакументальнага матэрыялу, які заслугоўвае ўвагі з пункту погляду аэнсавання першай сусветнай вайны і наогул тагачаснай эпохі³.

Сур’ёзную хранікальна-дакументальную аснову ўтрымліваюць і выдатныя высокамастацкія творы аб першай сусветнай вайне, у тым ліку і знакамітыя “Прыгоды ўдалога салдата Швейка” (1923) Я. Гашака, якія пэўным чынам даследаваліся як рускім, так і беларускім літаратуразнаўствам, але ў большасці з пазіцыі

³ Гл.: Balajka, B, Soldan, L, Charous, E. Přehledne dějinó literatury. Dejiny české literatury od konce 19 století do r. 1945 s přehledem vyvojových tendencí světové literatury / B. Balajka, L. Soldan, E. Charous. – Praha: Fortuna, 1997. – Т. II. – С. 97-98.

жанравай асаблівасці твора і спецыфікі смехавай культуры ў ім⁴. Трэба мець на ўвазе, што Я. Гашак высмейваў, але не выдумляў самыя абсурдныя і неверагодныя сітуацыі. У яго эпапеі ўладарылі факты, што захаваліся дзякуючы цэпкай памяці аўтара, а не фантазіі. Гэта яскрава можна пацвердзіць пры тыпалагічным супастаўленні твора Я. Гашака і “Дабярдоба” (1940) славенскага аўтара П. Воранца. Абодва творы напісаны былымі падданымі адной і той жа імперыі і салдатамі адной і той жа арміі, абодва пісалі з адной і той жа натуры. Уважлівае прачытанне гэтых твораў прыводзіць да правамернай высновы, што можна перапісаць (аднак не перарабіць) гісторыю, але немагчыма перапісаць даўно напісаныя мастацкія творы на гістарычную тэму. Але ў сучасных умовах іх трэба чытаць і успрымаць па-новаму, каб убачыць у іх спрадвечны сэнс, неўміручыя ісціны і значэнні. Яны выявляюцца найбольш ярка, калі ўвесці іх у шырокі гістарычны і літаратурны кантэкст, што неабходна зрабіць у самы бліжэйшы час. Пацвярджэнне такой неабходнасці можна знайсці ў эпізодах з рамана Я. Брыля “Птушкі і гнёзды”, твора пра іншую вайну.

Калі параўноўваць успрыняцце гэтай катастрофы з творчым водгукам на іншыя, папярэднія і наступныя войны, то відавочным будзе той факт, што менавіта першая сусветная вайна выклікала сапраўдны пад’ём пацыфісцкіх настроў. У першай сусветнай вайне, як пісаў У. Ванчура ў рамане “Узаранае поле і вайна”, “ніводная армія не мела Напалеона, які б хоць троху б натхніў бы гэту бойню” [4, с. 175].

У творах аб гэтай вайне, ў адрозненне ад літаратуры, якая рэагавала на іншыя ваенныя падзеі, вобраз ворага, як правіла, размыты і няма выразнай апазіцыі “свой-чужы”. Прыгадваючы творы Э. Хэмінгуэя або Э. Рэмарка, адзначаем, што салдаты ваюючых краін не мелі нянавісці адзін да аднаго, яны вінавацілі ў сваіх няшчасцях лёс або палітыкаў, якія ўцягнулі свае народы ў крываваю бойню. Мяжа паміж “сваім” і “чужым” вызначаецца там не нацыянальнымі, а сацыяльнымі або маральнымі крытэрыямі.

Адсутнасць нянавісці да сваіх ваенных ворагаў характэрна і для твораў М. Гарэцкага, бо яны былі вынікам філасофскай думкі канца XIX – пачатку XX ст. пра каштоўнасць асобы чалавека. Письменнік тварыў у шырокім кантэксце ідэй, тэорый пра грамадскае і маральнае ўпарадкаванне жыцця, рэлігійных і філасофскіх поглядаў свайго часу. І гэта наклала адбітак на яго творчасць, мела сугучнасць са славянскімі літаратурамі таго часу, літаратурай “страчанага пакалення”⁵.

Прадстаўнікі розных нацыянальных літаратур адзінадушна развіваюць падобныя тэмы і матывы, што падкрэслівае агульнасць светаўспрыняцця не толькі саюзнікаў, але і народаў, якія ваююць паміж сабой. Асабліва шмат прадстаўлена твораў аб невядомым салдаце. Пра яго пісалі, напрыклад, І. Ольбрахт (апавяданне “Невядомы салдат”), Б. Брэхт (апавяданне “Легенда аб мёртвым салдаце”), В. Незвал (верш “Магіла невядомага салдата”) і інш. Гэты салдат стаў не сімвалам гераізму, а сімвалам пакут, хвяр простага чалавека, які вынес на сабе асноўны цяжар вайны. Матыў “магілы невядомага салдата” ў сатырычным пла-

⁴ Шаблоўская, І.В. Паэтыка чэшскага рамана XX стагоддзя: вучэбны дапаможнік па курсу “Гісторыя чэшскай літаратуры” для студэнтаў філалагічнага факультэта славянскага аддзялення / І.В. Шаблоўская. – Мінск: Выдавецтва БДУ, 1995. – С. 3-17; Никольский, С.В. Две эпохи чешской литературы / С.В. Никольский. – Москва: Наука, 1981. – С. 22-59; Бернштейн, И.А. Чешский роман XX века и пути реализма в европейских литературах / И.А. Бернштейн. – Москва: Наука, 1979. – С. 19-58; Кузнецова, Р.Р. Становление романа-эпопеи нового типа в чешской прозе / Р.Р. Кузнецова. – Москва: Изд-во МГУ, 1975. – С. 31-55 і інш.

⁵ Пра гэта падрабязней: Локун, В.І. “Вайна і мір” Л. Талстога і развіццё беларускай і ўкраінскай ваеннай прозы першай паловы XX стагоддзя: канцэпцыя гісторыі і чалавека / В.І. Локун // Нарысы беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязей: культ.-гіст. і літ. аспекты праб. / Нац. Акад. навук Беларусі. Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск: Беларуская навука, 2002. – С. 138-220.

не абыгрывае У. Ванчура ў рамане “Узаранае поле і вайна”. Вядомы чэшскі пісьменнік пратэстуе супраць афіцыйных помнікаў воінскай славы, якія, на яго погляд, рамантызуюць кровапраліцці.

“Вялікая” і амаль “забытая” вайна стала для большасці народаў, якія ў ёй удзельнічалі, вайной незразумелай і бессэнсоўнай, усвядомленай імі як “вялікае шаленства”. Так названа яна ў дзённіку забітага казака, які цытуецца ў “Ціхім Доне” М. Шолахава, у рамане К. Чорнага “Пошукі будучыні”, такой паказалі яе і Я. Гашак у сатырычнай эпапеі пра Швейка, і У. Ванчура ў рамане “Узаранае поле і вайна”. З першай сусветнай вайной у сусветнае мастацтва ўвайшлі і надоўга там замацаваліся антываенная тэма, пацыфісцкія настроі, страх перад кровапраліццем. Літаратура аб вайне абвастрала і выходвала тыя пачуцці суперажывання да людзей, якія атрафуюцца сёння – у эпоху разгула тэрору, крыміналу і палітычнага апраўдання “бескантактных войнаў”. М. Гарэцкі, які ваяваў на палях першай сусветнай вайны, надоўга запомніў і зненавідзеў яе: “Толькі пашто, пашто ўсё гэта? Колькі дарма траціцца часу, сіл, грошай! Не трэба вайны...” [5, с. 227].

Вайна як агромністая трагедыя разам з тым навучыла людзей цаніць мірнае жыццё, яго звычайныя радасці. Ваенныя выпрабаванні далі імпульс да развіцця не толькі трагічнага экспрэсіянізму, чыю танальнасць вызначаў “крык адчаю”. Яны стымулявалі развіццё вітаізму з яго жыццесцвярдзальнай сілай. Напрыклад, *паэтызм*, які з’явіўся ў Чэхаславакіі ў 1925 г., быў своеасаблівай рэакцыяй на выпрабаванні вайной. Паслядоўнікі паэтызму апраўдвалі канцэпцыю лёгкага забавляльнага мастацтва, якое не было б абцяжарана сацыяльнай праблематykай, неабходнасцю даць людзям лекі ад стрэсаў, абумоўленыя вайной. Тэарэтык паэтызму, вядомы чэшскі крытык К. Тэйге, тлумачыў сутнасць яго (паэтызму) наступным чынам: “З вайны чалавецтва выйшла стомленае, неспакойнае, згубіўшае свае ілюзіі, няздольнае марыць, кахаць, жыць лепей і па-новаму. Паэтызм (у межах сваіх магчымасцей) хоча вылучыць гэтую маральную напругу, псіхічныя траўмы і хваробы, якія з’яўляюцца следкам гэтага, чым адрозніваецца, да прыкладу, экспрэсіянізм” [6, с. 560].

Такім чынам, мастацкія творы аб той далёкай (вялікай, імперыялістычнай, напauзабытай, невядомай) вайне, як справядліва адзначае даследчыца Л. Будагова, “здольны выклікаць у сучасную эпоху постмадэрнізму свайго роду настальгію па тых часах, калі літаратурная творчасць у масе сваёй была не гульнёй, а крыкам душы, патрабаваннем чалавека шчодрара падзяліцца з людзьмі запасам глыбокіх перажыванняў, выпакутаваных думак і пачуццяў” [7, с. 24]. Вялікая і жорсткая вайна нарадзіла вялікую і шмат у чым жорсткую літаратуру, якую нельга ігнараваць і забываць ні чытачам, ні літаратуразнаўцам, бо ў ёй схаваны надзвычай павучальны жыццёвы і мастацкі вопыт, карысны чалавецтву ва ўсе часы.

ЛІТАРАТУРА

1. История русской литературы: в 4 т. – Ленинград: Наука, 1983. – Т. 4. – С. 743.
2. *Neumann, S.K.* Rude Zpevy / S.K. Neumann. – Praha: Albatros, 1923. – 78 s.
3. История литератур западных и южных славян. Т. 111: Литература конца XIX – первой половины XX века (1890-е годы – 1945 год). – Москва: Индрик, 2001. – 992 с.
4. *Vančura, V.* Pole orná i válečná / V. Vančura. – Praha: Národní svět, 1968. – 399 s.
5. *Гарэцкі, М.* На імперыялістычнай вайне / М. Гарэцкі. – Выбраныя творы: у 2 т. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1973. – Т. 2. – 476 с.
6. *Teige, K.* Poetizmys. 1924 / K.Teige // Avantgarda známá a neznámá. Sv. 1. – Praha, 1971.
7. *Будагова, Л.* К литературоведческой рефлексии Первой мировой войны / Л. Будагова // Славяноведение. – 2004. – № 6. – С. 19-24.